

XI. ASIRDA SELÇUKLULAR'DA TUĞRÂ*

Yrd. Doç. Dr. Özgür TOKAN**

Özet: Bu çalışmada, XI. Asırda Selçuklu Türkleri tarafından bürokratik alanda kullanılan *tuğrâ* ıstılahı ele alınmıştır. Temel kaynakların yanında birçok araştırma esere de başvurularak meydana getirilen bu çalışma göstermiştir ki; söz konusu ıstılah, menşei itibariyle Türkçedir ve başlangıçta sadece Türk hükümdarlarının hâkimiyet sembolü olarak kullandığı *ok* ile *yay*dan oluşan bir şekli ifade etmiş, Büyük Selçuklu Devleti döneminden itibaren ise, Abbasî halifeleri tarafından hükümdarlara verilen unvanları da bünyesine alarak tevkî, imza, mühür gibi anlamları karşılar hale gelmiştir. Buna ek olarak, aynı terim, dönemde devlet meselelerinin görüşülüp karara bağlandığı bir nevi *bakanlar kurulu* olan Dîvân-ı Âlâ'nın bir kolunu oluşturan ve umumiyetle devletin dış ilişkilerine dair işlerin düzenlendiği Dîvân-ı İnşâ'ya ismini vererek, bu ismin neticede Dîvân-ı Tuğrâ olarak değişmesine amil olmuştur. Büyük Selçuklu Devleti'nden önce Oğuz Yabgu Devleti'nde de kullanılan ıstılah, Selçuklular sayesinde İslâm dünyasına intikal etmiş ve muhtelif Türk-İslâm devletleri (Memlûkler, Osmanlılar gibi) tarafından kullanılmıştır. Ancak söz konusu kavram, hem karşılacağı anlamlar hem de işaret ettiği şekil bakımından bazı değişimlere uğramıştır.

Anahtar Kelimeler: Tuğrâ, Selçuklular, Dîvân-ı Tuğrâ.

TUGHRA IN SELJUKS IN XI. CENTURY

Abstract: This study examines the term tughra which was used in bureaucratic areas by Seljuk Turks in XI. century. The study which has consulted many research works as well as basic ones has shown that the term has Turkish roots, and it, at the beginning, expressed arrow and bow used only to symbolise Turkish rulers' dominance, as of Great Seljuk Empire, it gained meanings such as deputing, signature and stamp by including titles given to emperors by Abbasid caliphes. In addition to this, the same term gave its name to Divan-ı İnşâ regulating external affairs of the government and consisting a branch of Dîvân-ı Âlâ a kind of cabinet and its name became Divan-ı Tuğrâ. The term which had been used by Oghuz Yabgu Empire before Great Seljuk Empire entered into Islam world thanks to Seljuks, and used by many Turk-Islam Empires (Mamelukes, Ottomans etc.). But the term had experienced some changes both in terms of the meaning and the form.

Keywords: Tughra, Seljuks, Dîvân-ı Tuğrâ.

Giriş

XI. Asırın ilk yarısında Horasan bölgesinin siyasî durumunda büyük değişimler olmuş, Oğuzlar'ın Kınık boyuna mensup Selçuklular bölgeye gelerek buradaki en büyük siyasî oluşumlardan birisi olan Gazneli Türk Devleti'ne son vermiş ve bu devletin hâkim olduğu toprakları ele geçirmiştir. Böylece yeni bir Türk imparatorluğunun temellerini atan Selçuklular, ileride ele geçirecekleri İran, Irak, Anadolu gibi yerlerdeki hâkimiyetlerini - bölgenin etnik yapısı ve genişliğini de dikkate alarak- güçlendirmeyi amaçlamışlardır. Bu

* Bu çalışma, 2015 yılında Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne sunulan "Büyük Selçuklular ve Irak Selçuklularında Dîvân-ı Âlâ" isimli tezden üretilmiştir.

** Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

amaç doğrultusunda askerî ve diğer alanlarda olduğu gibi güçlü bir sivil devlet teşkilâtına da ihtiyaç duyan Selçuklular, esasen İran'ın en eski siyasî oluşumlarından birisi olan Sâsânîler'e ait olup sonradan İslâm devletlerince de bazı değişimlerle devam ettirilen, muhtelif görevlerle donatılmış devletin üst düzey sivil erkânının yer aldığı alt şubelerden oluşan ve bugünkü anlamda –aşağı yukarı- *Bakanlar Kurulu*'nu ifade eden Dîvân-ı Âlâ adındaki mükemmel bir müesseseyi benimsemişlerdir. Bununla birlikte bu dönem Selçuklu sivil devlet teşkilâtı, sadece her yönüyle bu dîvân müessesesinin benimsenmiş halinden müteşekkil olmayıp, bu müesseseye dâhil edilen, eski Türk devlet teşkilâtına ait bazı unsurları da bünyesine almıştır. Bunun en büyük örneği ise, eski Türk an'anesine ait olup Selçuklularca söz konusu dîvâna dâhil edilen tuğrâ müessesesidir. Bu müessese ve müesseseye ismini veren tuğrâ ıstılahı hakkında, bazı araştırmalar yapılmış olsa da bu araştırmalardaki bazı bilgilerin eksik ya da hatalı olduğu kanısına varılmış ve bu konunun, temel kaynaklardaki bilgiler de dikkate alınarak, bu bilgilerle araştırma eserlerdeki bilgilerin karşılaştırılması sonucunda detaylı bir şekilde incelenmesi hedeflenmiştir.

Menşei

Anlaşıldığı kadarıyla *tuğrâ* kavramı hakkındaki en eski bilgileri Kaşgarlı Mahmud vermiştir. Nitekim mevzu hakkında bilgi veren ilim adamlarının başvurduğu en eski kaynak da Kaşgarlı'nın *Dîvânü Lûgat it-Türk* adlı eseri olmuştur.¹ Bazı kaynaklarda Arapça olarak gösterilmiş² olsada söz konusu Türkçe lügatte *tugrağ* şeklinde geçen kavramın menşei, Kaşgarlı'ya göre, Oğuz lehçesine aittir³ ki, Kaşgarlı'nın verdiği bu bilgiye uygun olarak gramerciler de dâhil birçok ilim adamı söz konusu ıstılahın Türkçe orijinli olduğunu kabul etmiştir.⁴ Bununla birlikte tuğrâ tabirinin ortaya çıkışı hakkında bazı fikirler öne sürülmüştür.

¹Şu kaynakların tuğrâ hakkında kullandığı en eski kaynak Kaşgarlı'nın lügatidir örnek olarak bkz.=bakınız: İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Tuğra ve Pençeler İle Ferman ve Burulduklara Dair", *Belleten*, V/17-18, (Nisan 1941), TTK, Ankara 1995, 101-157; J. Deny, "Tuğra", *İA=İslam Ansiklopedisi*, MEB=Millî Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1988, XII/2, 5-12.

²Muallim Nâcî, *Lûgat-i Nâcî*, (Haz. Ahmet Kartal), TDK=Türk Dil Kurumu Yay.=Yayınları, Ankara 2009, 726.

³Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat it-Türk (DivanüLûgat it-Türk Tercemesi I-III)*, (Trc=Tercüme. Atalay), (3. Baskı), TDK, Ankara 1992, I, 462; Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't- Türk*, (Çev.=Çeviri, Uyarlama ve Düzenleme: S. Erdi, S. T. Yurtsever), İstanbul 2005, 589.

⁴Muhammed Aliekber Dehhoda, *Lügâtnâme*, İntişârât ve Çap-ı Danişgâh-ı Tahran, Tahran 1373 Hş.=Hicrî Şemsi, IX, 13640; Muhammed Muin, *Ferheng-i Farsî, I-V*, İntişârât-ı Emîr Kebîr, 1353 Hş., II, 2227; Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, (Haz. Paşa Yavuzarslan), TDK Yay., Ankara 2010, 1242; Ferid Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (26. Baskı), Aydın Kitabevi, Ankara 2010, 1338; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I-III*, (4. Baskı), MEB, İstanbul 1993, III, 526; İlhan Ayverdi, *Misallî Büyük Türkçe Sözlük I-III*, (2. Baskı), Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2006, III, 3196; Yaşar Çağbayır, *Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı : Ötügen Türkçe Sözlüğü I-V*, Ötügen Yay., İstanbul 2007, V, 4903; M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, (Yayına Haz.=Hazırlayan: Orhan Köprülü), (2. Baskı), Akçağ Yay., Ankara 2004, 68; M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III –Alp Arslan ve Zamanı-*, (5. Baskı),

Bu fikirlerden birisine göre, tuğrâ hem şekli itibariyle hem de bir tabir olarak Oğuzlarca kutsiyet kazanmış efsanevi bir kuş olan *Tuğrâ*'den ileri gelmiştir.⁵ Fakat bu fikri ileri süren bilim adamlarının fikirlerini kanıtlayacak herhangi bir kaynak gösterememiş oldukları Uzunçarşılı ve Deny tarafından beyan edilmiştir.⁶ Ayrıca ileride görülecektir ki, ilk tuğrâ şeklinin herhangi bir kuş şekliyle ilgisi yoktur, bu şekil bir *yaydan* veya *ok* ile *yayın* birleşiminden müteşekkildir. İkinci bir görüşe göre de tuğrâya ve bu isme dayanılarak oluşturulan *Dîvân-ı Tuğrâ*'ya bu adın verilmesi, meşhur *Lâmiyet Al-Acem*'in⁷ müellifi olup *tuğrâî* lakabını kullanmış olan Ebû İsmail Hüseyin b. Ali'nin unvanından kaynaklanmıştır.⁸ Hatta ilk tuğrâ yazanın da bu zat olduğu ileri sürülmüştür.⁹ Ancak bu ikinci görüş de oldukça temelsizdir. Zira ne tuğrâ yazan/çeken ne de *tuğrâî* lakabını kullanan ilk şahıs Hüseyin b. Ali'dir. Bu zatın Sultan Muhammed Tapar döneminde (1105-1117/1118) tuğrâîlik görevine geldiği ve söz konusu unvanı kullandığı doğrudur; ancak şu da var ki, ondan önce bu görevde bulunup tuğrâî lakabını kullanan ve tuğrâ çeken birçok kişi olmuştur. Mesela, en temel kanaklarda Selçuklular'ın ilk sultanı olan Tuğrul b. Mikâil'in hükümdarlık dönemi (1040-1063) olayları anlatılırken kendisinden çokça bahsedilen Humartekin et-Tuğrâî bunlardan birisidir ki, görüldüğü üzere tuğrâî unvanı ismine eklenmiştir.¹⁰

TTK=Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, 184; Deny, "Tuğrâ", 5; M. Uğur Derman, "Tuğra", *DİA=Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2012, XLI, 336-339, 336; Hasan Enverî, *Istilahat-ı Dîvânî Dove-i Gaznevî ve Selcûkî*, Kitaphâne-i Tahûrî, Tahran 1355 Hş., 161; V. V. Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (Trc. R. Hulusi Özdem), (2. Baskı), TTK, Ankara 2013, 98; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili- Diplomatik-*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1994, 71; Coşkun Alptekin, "Büyük Selçuklular", *DGBİT=Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul 1992, VII, 95-213, 189.

⁵Söz konusu kuşun ismi *Kamus-ı Türkî*'de *Tuğrul* olarak geçmiştir [Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, (Haz. Paşa Yavuzarslan), 1242]. Hatta burada geçen bilgiye göre *tuğrânın* aslı bu *Tuğrul* kuşundan gelmektedir. Bu kuş, kanatları açık *Doğana* delalet eder ve tuğrânın şekli de bundan ileri gelmiştir. Köprülü de bu kuşun ismini Tuğrul şeklinde vermiştir ve aslında bu kuş da dâhil kartal, aslan gibi bazı yırtıcı hayvanların eskiden beri Türklerce hukukî bir sembol olarak kullanıldığına dikkat çekmiştir. Bkz: M. Fuad Köprülü, "Orta zaman Türk Devletlerinde Hukukî Sembollerdeki Motifler", *THİTM*, II, İstanbul 1939, 33-52, 34 vd.

⁶Uzunçarşılı, "Tuğrâ ve Peñçeler", 101; Deny, "Tuğrâ", 6. Söz konusu fikri ileri süren zatlar ve fikirleri için burada Uzunçarşılı ve Deny'den işaret ettiğimiz yerler haricinde, Pakalın'ın verdiği bilgilere de bakınız: Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 527-529.

⁷Eser ve müellifi hakkında bakz. Ebu İsmail Müeyyidüddin Hüseyin b. Ali, *Lâmiyet Al-Acem*, (Trc. İsmail Erzen), MEB, Ankara Trhz.=Tarihsiz, 7- 8.

⁸Makrîzî, Takıyüd-Dîn Ebu'l- Abbas Ahmed el- Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-İtibâr bi-Zikr el-Hitat ve'l-Âsâr (el-Hitatu'l-Makrîzîyye) I-IV*, Darû Sâdır, Beyrut 1990, III, 226; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 525.

⁹Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 525.

¹⁰Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, (Trk.=Türkçe Çev. Kivameddin Burslan), (2. Baskı), TTK, Ankara 1999, 17, 20; Sibt İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Muzaffer Yusûf b. Kızıoğlu, *Mir'atü'z-Zamân fî Târîhü'l-Âyân -Mir'atü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular-*, (Seçme, Trc. ve değerlendirme: Ali Sevim), TTK, Ankara 2011, 92, 99-101; "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H. 430-485=1038-1092)", (Çev. Ali Sevim), *Belgeler*, XXVI/30, (2005), TTK, Ankara 2005, 1-84, 27; İbnü'l-Esîr, İzzeddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî, *el-Kâmil fî't-Târîh (el-Kâmil Fî't-Târîh Tercümesi) I-X*, (Trc. Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy ve diğerleri),

Tuğrâ teriminin aslı, yukarıda verdiğimiz üzere tuğrağ şeklindedir. Ancak bu terim daha sonra tuğrâ şeklinde kullanılmıştır. Uzunçarşılı'nın verdiği bilgilere göre, bu durum Anadolu lehçesinin farklılığından kaynaklanmıştır. O'na göre Anadolu Selçukluları'nda ve Osmanlılar'da, *Uluğ (Ulu)*, *Kutluğ (Kutlu)* kavramlarında olduğu gibi, tuğrâğ kavramında da sondaki 'ğ' söylenmemiştir.¹¹ Deny de Uzunçarşılı'nın savına uygun bir şekilde, Osmanlıca kaidelere bağlı olarak sondaki 'ğ'nin düşmüş olduğuna işaret etmiştir. Bununla birlikte O, tuğrâğ kavramının, *tuğ*¹² ıstılahından kökenini almış olabileceği ve *tuğ + ra (ğ)* şeklinde, yani '-ra (ğ)' eki eklenmiş olarak, meydana gelmiş olabileceği üzerinde de durmuştur.¹³ Gökalp ise Hakaniye Türkleri'nde *tuğrâk* şeklinde olan ismin batı Türkleri'nde tuğrâ şekline dönüşmüş olduğunu kaydetmiştir.¹⁴ Ancak Uzunçarşılı ve Deny'nin ortak görüşü, dikkate alınırca, burada sorulması gereken bir soru vardır: Söz konusu kavramdaki 'ğ' harfi Anadolu Selçukluları ve sonrası dönemde düşmüş ise, neden bu kavram Büyük Selçuklular, Irak Selçukluları ve Kirman Selçukluları döneminde tuğrâğ değil de tuğrâ şeklinde kullanılmıştır? Zira Büyük Selçuklu, Irak Selçukluları ve Kirman Selçukluları dönemi tuğrâ ve Tuğrâ Dîvânı hakkında bilgi veren en eski kaynaklarda söz konusu ıstılah tuğrâğ değil de tuğrâ şeklinde geçmiştir.¹⁵ Aslında ilk tuğrâ şeklindeki *dikmelerin* tuğlardan oluştuğu yönünde bir sav doğrulanırsa Deny'nin son görüşü daha mantıklı hale gelecektir. Ancak, söz konusu dikmeler Osmanlı dönemi tuğrâları için geçerli iken, tuğrânın ilk şekli için geçerli değildir. Oğuz Devleti dönemindeki tuğrâ şekli hakkında kesin bir bilgimiz olmasa da Osmanlılar'dan çok daha önce tuğrâyı kullanmış olan Büyük Selçuklular, Irak Selçukluları ve Kirman Selçukluları'nda söz konusu dikmelerin oklardan müteşekkil olduğu açıktır.¹⁶ Yani tuğrâ ıstılahının oluşumu tuğrâlardaki dikmeler göz önüne alınarak da açıklanamaz gözüküyor.

Hikmet Neşriyat, İstanbul 2008, VIII, 222-223. Ebû İsmail Hüseyin b. Ali'den önce tuğrâî olan ve bu unvanı kullanan diğer kişiler için arıca bkz. Özgür Tokan, *Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları Zamanında Dîvân-ı Âlâ*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), At. ÜSBE, Erzurum 2015, 200 vd.

¹¹Uzunçarşılı, "Tuğrâ ve Pençeler", 102. Aynı sayfadaki 3. dipnotu da dikkate almız.

¹²Tuğ ıstılahı, Türkler tarafından hükümlerlik, bağımsızlık alâmeti olarak telakki edilmiş olan âlem, bayrak gibi bir sembolü ifade etmek üzere kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tülin Çoruhlu, "Tuğ", *DİA*, XLI, 330-332.

¹³Deny, "Tuğrâ", 6, 9-10. Kütükoğlu da Deny'nin bu fikrini kabul etmiştir bkz. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, 71.

¹⁴Ziya Gökalp, *Türk Medeniyet Tarihi I-II*, (Haz. F. Şahoğlu), Türk Kültür Yayını, İstanbul 1974, 191. Söz konusu ıstılah Gagauzca'da da *tûra* veya *tura* şeklinde telaffuz edilmiştir. Bkz. Deny, "Tuğrâ", 5- 6.

¹⁵Bundarî, *Zubdetu'n-Nusrâ*, (Trc. Burslan), 61, 85, 130; Kirmânî, Efdalü'd-Dîn Ebû'l-Hamîd Ahmed, *Bedayü'l-Ezmân fî Vekâi Kirmân*, (Nşr. Mehdî Beyânî), Çaphâne-i Danişgâh, Tahran 1326, 10; İbnü'l-Adîm, Kemâleddîn İbn Ebû'l-Kâsım Ömer b. Ahmed, *Buğyetü't-Taleb fî Târîh-i Haleb (Biyografilerle Selçuklular Tarihi-Seçmeler)*, (Çev. ve notlar: Ali Sevim), (2. Baskı), TTK, Ankara 1989, 118; Ebu'l-Ferec, İbn el-İbrî Bar Hebraeus Grigoriyus, *Abû'l-Farac Tarihi I- II*, (Trk. Çev. Ö. Rıza Doğrul), TTK, Ankara 1945 (1. Cilt)-1950 (2. Cilt), I, 305.

¹⁶İleride tuğrânın şeklini ele aldığımız kısma bkz.

Son olarak burada şunu da belirtmek lazımdır ki, aslı Türkçe olup sonradan Arapça ve Farsça'ya da geçmiş olan¹⁷ tuğrâ kavramı, Arapça'da remiz, imza gibi anlamlara gelen *tevkî* ıstılahı ve Farsça'da işaret, alamet anlamlarına gelen *nişan* kelimesiyle karşılanmıştır.¹⁸ Hatta söz konusu dillere giren tuğrâ kavramına, bu dillerden bazı ekler veya kelimeler eklenerek de *tuğrâî*, *tuğrâkeş*, *tuğrânevis* (tuğrâ çeken/ yazan) gibi ıstılahlar ortaya çıkmıştır.¹⁹

Anlamı ve İçeriği

Kaşgarî'nin verdiği bilgilere göre, mezkûr ıstılah; birincisi hakanın mührü, imzası veya buyrultusu karşılığı olarak, ikincisi ise herhangi bir savaşta veya törende hakan tarafından bir askere/ görevliye sonradan geri alınmak üzere verilmiş bir at için kullanılmak üzere iki anlamı ifade etmiştir. Birinci anlamına uygun olarak, söz konusu kavrama eklenmiş mastar ekiyle *tuğrağlanmaq* şeklinde bir kelime ortaya çıkmıştır ki, bu da *tuğrâlanmak* anlamında olup, bir mektubun ya da belgenin üzerine mühür vurulmasını anlatmak için kullanılmıştır. İkinci anlamına uygun olarak ise *oglan tuğrağlandı* örneği gösterilebilir ki bu da *delikanlıya (gence) tuğrağ (at) verildi* manasını karşılamıştır.²⁰ İbni Mühenna'da da kavramın aslının, müellif tarafından mühür ve nişan anlamında gösterilmiş olan *tamga (damga)* ile aynı olması gerektiği şeklinde bir ibare geçmiştir. Yine İbn Mühenna'da Kaşgarlı'nın vermiş olduğu birinci anlama uygun olarak *tuğrâğlı* (damgalanmış) kelimesi de geçmektedir.²¹ Selçuklular döneminde de söz konusu terimin Mühenna'nın verdiği anlama ve Kaşgarlı tarafından verilen birinci anlamına yakın olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Zira Selçuklular döneminde sultanların resmî evraklar ve mektupları üzerine koyulan işaret, yazılı alâmet, imza veya mühür karşılığı olarak tuğrâ terimi kullanılmıştır.²² Bu anlama uygun olarak Selçuklular

¹⁷Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, (Haz. Paşa Yavuzarslan), 1242; Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2010, 884; Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, III, 3196; Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, 71

¹⁸Uzunçarşılı, "Tuğrâ ve Pençeler", 101; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 526; Deny, "Tuğrâ", 5; Derman, "Tuğrâ", 336;

¹⁹Muin, *Ferheng-i Farsî*, II, 2227; Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, (Haz. Paşa Yavuzarslan), 1242; Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (26. Baskı), 1295; Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, III, 3196-3197; Çağbayır, *Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı*, V, 4903.

²⁰Kaşgarlı Mahmud, *Divânü Lûgat it-Türk*, (Trc. Atalay). I, 462; Kaşgarlı Mahmud, *Divânü Lûgat it-Türk* (Türk Dili Divânı), (Düzenleme, Uyarlama ve Çeviri: F. Bozkurt), Eğitim Yayınevi, Konya 2012, 522; Kaşgarlı Mahmud, *Divânü Lugâti't-Türk*, (Çev. Erdi-Yurteser), 589. Oğuzlar'ın damgalarını diğer bazı maddeler üzerinde olduğu gibi hayvanları üzerinde de kullanmış oldukları dikkate alınır, hakikaten burada söz konusu olan atın tuğrâlanmış olabileceği ihtimali yüksektir ve kavram bu durumdan kaynaklanarak farklı bir anlamı ifade etmiştir diyebiliriz. Zira Deny de buna işaret etmiştir (Deny, "Tuğrâ", 6.).

²¹İbni Mühennâ *Lûgati (İstanbul Nüshasının Türkçe Bölüğünün Endeksi)*, (Haz. Aptullah Battal), (2. Baskı), TTK, Ankara 1988, 68, 75-76.

²²Ebu'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, 298, 305; Kirmânî, *Bedayü'l-Ezmân fî Vekâi Kirmân*, 10; Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilât ve Kültür)*, (2. Baskı), TTK, Ankara 2014, 615; Erdoğan Merçil, "Kirman Selçukluları", *DGBİT*, İstanbul 1992, VII, 231-289, 275.

döneminde sultanların fermanlarının temize çekilmesi ve üzerine sultan tuğrâsının vurulması, tayin beratlarının yazılıp mühürlenmesi gibi işlerle meşgul bir de *Tuğrâ Dîvânı* ortaya çıkmıştır.²³ Ancak Kaşgarî ve Mühenna'da geçen tuğrâ tarifleri yine de Selçuklu dönemi tuğrâları için yetersiz kalmaktadır. Selçuklular dönemine ait tuğrâlar ile ilgili bilgi veren kaynaklardaki tuğrâ tanımları birleştirildiğinde, tuğrânın, üzerine sultanlara ait isim ve lakapların da nakşedildiği bir *kavis (yay)* şeklinden veya ok ile yay birleşiminden oluşan bir şekilden ibaret olduğu anlaşılmaktadır.²⁴

Tuğrâ hakkında İbn Hallikan, Kalkaşendî ve Makrizî'nin vermiş olduğu tanımlar da, yukarıda vermiş olduğumuz Selçuklu dönemi tuğrâsının tarifine biraz uygundur. Mesela İbn Hallikan, tuğrâyı mektubun veya herhangi bir resmî evrakın başında bulunan besmelenin üstündeki bir tür saçak, kalın uçlu bir kalemle yapılmış bir tür monogram olarak göstermişken,²⁵ Kalkaşendî de mezkûr kavramı, resmî evraklar üzerindeki sultan lakaplarını da içeren bir tür monogram, besmele üzerindeki bir nevi sembol veya yazım şekli olarak tanımlamıştır.²⁶ Tuğrâ, Makrizî'ye göre ise, aslen Arapça'daki *turra* (perçem, saçak, monogram) ıstılahı ile eş değer olup, *turratü'l mektup*, yani mektubun perçemi, mektubun süsü, mektubun tuğrâsı (mührü) anlamındadır ve yine kalın uçlu bir kalemle yazılmış sultan lakapları (sultan hattı)'nı içermiştir.²⁷

Yukarıdaki bilgilere ek olarak, yüksek ihtimalle tuğrâların evraklar üzerinde bulunmasından ve tevkîlerle birlikte kullanılmasından dolayı tuğrâ sonradan birçok anlam kazanmıştır. Bu cümleden olarak tuğrâ; hükümdarın imzası, ferman, menşur, tevkî vs. anlamları da ifade eder hale gelmiştir.²⁸ Ancak burada bir noktaya dikkat çekmek isteriz ki, o da tuğrâ ile tevkînin anlam ve içerik olarak tamamıyla birbirini karşılamadığıdır. Zira tevkî derkenar, dua cümlesi, herhangi bir açıklama bildiren kısa bir not vs. her ne olursa olsun aslen bir yazıdan ibaret olmuştur.²⁹ Tuğrâ ise hem bir yazı türü (Sultan hattı)'nü hem de bir şekli ifade etmiştir. Belirtmiş olduğumuz üzere tevkî ile tuğrânın müteradif olarak kullanılmış olmasının nedeni belge üzerinde beraber kullanılmış olmalarıdır. Bunu gösteren en önemli örnek ise Ravendî'nin tabiridir. Ravendî, “*Tuğrul Bey'in tevkîsi çomak () şeklindedir*”

²³Makrizî, *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi-Zikr el-Hıtat ve'l-Âsâr*, II, 226. Söz konusu dîvân hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. Tokan, *Dîvân-ı Âlâ*, 189 vd.

²⁴Tuğrânın şeklini incelediğimiz kısımdaki bilgilere, özellikle Bundarî, Ebu'l-Ferec ve Kirmânî'den verdiğimiz bilgilere bakınız.

²⁵İbn Hallikân, Ahmed b. Şemseddîn Ebu'l-Abbas, *Vefeyatü'l-Ayân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân I-VIII*, (Tah.=Tahkik ve Nşr.=Neşer/Neşreden İhsan Abbas), Beyrut Trhz., II, 190.

²⁶Kalkaşendî, Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el- Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ fi Sınâ'ati'l-İnşâ I-XIV*, el-Müessesetü'l-Mısıryye el-Ammahli'l-Telif ve't-Tercemeve't-Tiba ve'n-Neşr, Kahire Trhz, XIII, 162.

²⁷Makrizî, *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi-Zikr el-Hıtat ve'l-Âsâr*, II, 226.

²⁸Muin, *Ferheng-i Farsî*, II, 2227.

²⁹*Tevkî* kavramı hakkında geniş bilgi için bkz. Tokan, *Dîvân-ı Âlâ*, 43 vd.= ve devamı.

gibi bir ifadeyle aslında tuğrâ ile tevkînin birbiri yerine kullanıldığını göstermiştir. Yani aslen bir yazıdan ibaret olan tevkî kavramını tuğrâ kavramı yerine kullanmıştır. Bizce burada tevkî kavramı yerine tuğrâ ıstılahını kullanmış olması daha doğru olurdu ki, Köprülü de bu durumu dikkate alarak, Ravendî'den aldığı bu bilgide tevkî yerine tuğrâ terimini kullanmıştır.³⁰

Şekli

Oğuzlar'ın 24 boyundan her birisinin kendisine has bir damgası olmuş ve her boy damgasını kendisine ait hayvanlar veya herhangi bir madde üzerinde kullanmıştır. Bu cümleden olarak Oğuzlar'ın Kınık boyunun da kendisine özgü bir damgası olmuştur.³¹ Bazı bilim adamları bu durumu ve ilk Selçuklu tuğrâsının şekli hakkında bilgi vermiş olan kaynakları göz önünde bulundurarak, hem Kınık boyunun damgası hakkında hem de ilk Selçuklu tuğrâsının şekli hakkında birtakım görüşler ortaya koymuşlardır. Ancak bu görüşler ve temel kaynaklar iyice incelendiğinde, söz konusu bilim adamlarından bir kısmı Kınık boyunun damgası hakkında, bir kısmı ise ilk Selçuklu tuğrâsının şekli hakkında, sanıyoruz biraz hatalı bilgiler vermişlerdir. Mesela Köprülü, Ravendî'nin "*Sultan Tuğrul'un tuğrâsının (tevkîsinin) çomak şeklinde*" olduğu yönündeki ibaresini dikkate alarak, söz konusu çomak şeklinin hem Selçuklu hanedanının mensup olduğu Kınık boyunun damgası olduğunu hem de ilk Selçuklu tuğrâsının şeklini oluşturduğunu düşünmüştür.³² Diğer taraftan Uzunçarşılı ve Turan da Köprülü'nün ortaya koyduğu bu görüşün bir kısmına uygun olarak, Ravendî tarafından gösterilen çomak şeklinin Kınık boyunun damgası olduğu yönünde imada bulunmuştur.³³ Sevim, Merçil, Ögel, Alptekin, Tezcan vs. bilim adamları ise, bir taraftan ilk tuğrâ şeklinin ok ve yaydan oluştuğunu kabul ederken, diğer taraftan ok ve yaydan ibaret olan bu şeklin Kınık boyunun damgası olduğunu ileri sürmüşlerdir.³⁴ Bu bilgilerden anlaşılan şudur ki hem Kınık boyunun damgası konusunda birinci grup ile ikinci grup bilim adamları arasında, hem de tuğrânın şekli konusunda Köprülü ile yine ikinci grup bilim adamlarının

³⁰ Bu konu ve verilen bilgiler için tuğrânın şeklinin incelendiği kısma bakınız. Görülecektir ki bu şeklin tuğrâ ile de bir alakası yoktur. Burada sadece kullanılmış olan tabirin yanlış olduğuna dikkat çekilmiştir.

³¹ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat it-Türk*, (Trc. Atalay), I, 55-56; Yazıcızâde Ali, *Tevârîh-i Âl-i Selçuk (Oğuznâme-Selçuklu Târihi)*, (Nşr. Abdullah Bakır), Çamlıca Basın Yayın, İstanbul 2009, 27-28.

³² Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, 68. Köprülü burada, Ravendî tarafından esasen tevkî terimiyle ifade edilen çomak şeklini, tuğrâ terimiyle göstermiştir. Ravendî'de "*tevkî-yi u çomâkî*" diye geçmiş ve sonra çomak şekli verilmiştir bkz. Ravendî, Ebû Bekr Necmeddîn Muhammed b. Ali b. Süleyman b. Muhammed b. Ahmed b. el-Hüseyin b. Himmet, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Surûr*, (Nşr. Muhammed İkbâl-Muhsin Muhammedî Feşârkî), İntişarat-ı 'İlmî, Tahran 1363 Hş., 98.

³³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, (4. Baskı), TTK, 1988, 26-27; Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar –Metin, Tercüme ve Araştırmalar-*, TTK, Ankara 1958, 24.

³⁴ Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 614; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş I-IX*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1978, VI, 73; Alptekin, "Büyük Selçuklular", 189; Mehmet Tezcan, *Eski Türklerde Damga*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), At. ÜSBE, Erzurum 1990, 261.

beyanları arasında bir çelişki vardır. Bununla birlikte yukarıda verilen iddiaların ya eksik ya da hatalı olduğunu gösteren çok önemli deliller mevcuttur. Şimdi bu delilleri ve bu delillerden çıkan sonuçları tek tek maddeler halinde ele alalım.

Aşağıda bir tabloda Selçuklular'ın mensup olduğu Kınık boyuna ait olarak gösterilen damga şekilleri ve Ravendî tarafından verilen çomak şekli gösterilmiştir. Ayrıca tablonun ardından maddeler halinde ilk Selçuklu tuğrâsı ile ilgili en temel kaynaklarda geçen bilgiler verilmiş ve buradaki bütün veriler karşılaştırılmıştır.

Tablo: 1 Kınık boyuna dair temel kaynaklarda verilmiş olan damga şekilleri ve Ravendî'nin vermiş olduğu tuğrâ şekli.

Ravendî ³⁵	
Kaşgarlı Mahmud ³⁶	
el- 'Aynî ³⁷	
Yazıcızâde Ali ³⁸	
Reşideddîn	
Ebu'l-Gazi Bahadır Han ³⁹	

Tuğrâ şekline dair kaynaklarda geçen bilgiler:

1. Tuğrâ'nın şekli ile alakalı olarak bilgi veren en eski kaynaklardan birisi *Zubdetu'n-Nusra*'dır. Bu kaynakta geçen bilgiye göre, tuğrâ kavis şeklinde bir hattır ve sultanın emirlerine, fermanlarına bu tuğrâyı çeken ya da yazan (tuğrâî mansıbını üstlenmiş olan) kişinin işi, sadece bu kavis şeklindeki hattı çizmekten ibaret olduğundan kolaydır.⁴⁰

³⁵Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Frs. Nşr. İkbâl-Feşârkî), 98.

³⁶Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat it-Türk*, (Trc. Atalay), I, 55.

³⁷Altan Çetin, "Bir Memlûk Kaynağında Yer Alan Oğuz/Türkmen Boyları ve Damgalarına Dair Bir Değerlendirme", *Belleten*, LXXII/264, Ankara 2008, 483-489, 485.

³⁸Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, 27.

³⁹Reşideddîn ve Ebu'l-Gazi Bahadır Han'da geçen Kınık damgalarını, bu müelliflerden naklen veren şu esere bakınız: Tezcan, *Eski Türklerde Damga*, 250.

⁴⁰Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 85.

2. *Tarih-i Efzâl*'de gösterilen tuğrâ şekli ise ok ve yaydan müteşekkildir. Efsaleddîn Kirmânî'nin burada verdiği bilgilere göre, Selçuklu şehzâdelerinden Kavurd b. Çağrı Bey'in *çetrinde*⁴¹ ve fermanlarında da yer almış olan tuğrâ şekli ok ve yaydan ibaret olup, böyle bir şeklin fermanlar üzerinde veya çetrler üzerinde kullanılmış olması Selçuklular arasında yaygın bir gelenektir.⁴²

3. *Abû'l-Farac Tarihi*'nde geçen bilgilerde de hem *Zubdetu'n-Nusra*'da hem de *Tarih-i Efzâl*'de geçen tuğrâ şekli ile uyuşan şekiller tarif edilmiştir. Burada yer alan bilgilere göre, Tuğrul Bey tarafından Abbâsî Halifesi Kaim bi-Emrillah'a giden bir mektubun başında ok ve yaydan müteşekkil tuğrâ nakışı bulunmuştur. Aynı kaynaktan başka bir yerde de Tuğrul Bey'in tuğrâsının yay şeklinde olduğu kaydedilmiştir.⁴³

4. Tuğrânın şekli konusunda bilgi veren bir diğer kaynak da *Mu'cemül Udeba* olmuştur. Dehhodâ'nın bu kaynaktan aktarmış olduğu bilgilere göre, tuğrâ şekli bir yay ve onu kesen birkaç dikmeden (yüksek ihtimalle *oklardan*) oluşmuştur. Ayrıca Dehhodâ, ünlü İran şairlerinden Hafız'ın da bir şiirinde sevgilinin kaşını -Ay'ın hilâl şeklinde yani yaya benzer bir şekilde düşünülmüş olarak- tuğrâya benzettiğini nakletmiştir.⁴⁴

Tablodaki damga şekilleri ile tuğrâ şekillerine dair verilmiş bilgilerden çıkarılabilecek sonuçlar:

a. Tablodan anlaşıldığı üzere, ne Ravendî tarafından gösterilen çomak şekli ne de ok ve yayı bir arada gösteren bir Kınık damgası vardır. Diğer taraftan Kınık boyuna ait damga şekillerini vermiş olan müellifler de birbirleriyle çelişmiştir. O halde, bu müelliflerin verdiği şekiller dikkate alınarak Kınık boyunun damgasının şekline dair kesin bir bilgi ortaya konulamaz. Bu yüzden yukarıda vermiş olduğumuz bilim adamlarının Kınık boyunun damgası hakkındaki görüşlerini de kabul etmek zordur. Ancak şunu hatırlatmak gerekir ki, diğerleriyle karşılaştırıldığında Oğuz boylarına ait damga şekillerini ve dolayısıyla Kınık boyu damgasının şeklini veren en eski kaynak Kaşgarlı'nınkindir. Bununla birlikte burada üzerinde durulacak iki husus daha vardır. Bunlardan birincisi, Reşidüddîn'de Kınık boyunun damgası olarak bir okun ve el-'Aynî'de de yaya benzer bir şeklin verilmiş olmasıdır. Aslında bu şekiller ok ve yayın bir arada verilmiş bir halini ihtiva etmemişlerdir. Ancak burada şu soruyu sormak lazımdır: Acaba Kınık boyunun damgası ok ve yaydan müteşekkil idi de Kınık boyuna ait damga şeklini vermiş olan müellifler, söz konusu şekli yanlış mı verdiler? Eğer bu soruya

⁴¹ Aslı Sanskritçe'deki *Chattra* (gölgelik, siper) kelimesinden gelen Çetr, güneşten korunmak için baş üzerinde tutulan güneşlik ve şemsiye, bazen de çadır anlamında kullanılmış bir hükümdarlık alâmetidir bkz. Aydın Taneri, "Çetr", *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 293-294, 293; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, TTK, Ankara 2007, 103-104.

⁴² Kirmânî, *Bedayi'ul-Ezmân fi Vekay-i Kirman*, 10.

⁴³ Ebu'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, 298, 305.

⁴⁴ Dehhoda, *Lugatnâme*, IX, 13640-13641.

olumlu cevap verilirse, Kınık boyunun damgasının ok ve yaydan müteşekkil olduğu kabul edilecektir. Bu fikrin kabulü sonucunda ise, Kınık boyunun damgası ile ilk Selçuklu tuğrâsının şeklini ok ve yaydan ibaret olarak gösteren bilim adamlarının haklı olduğu ortaya çıkacaktır. Üzerinde durulacak ikinci husus ise, oklardan ve yaydan müteşekkil bir damganın Oğuz boylarından Üregir boyuna ait olarak gösterilmiş olmasıdır. Üregir boyuna ait olarak gösterilen damga şekli, üç tane okun ve bir yayın yan yana dikey bir şekilde uzanmış halinden oluşmuştur.⁴⁵ Aslında bu durum Üregir boyunun damgası üç tane ok ve bir yaydan ibaret gösterildi diye, Kınık boyunun damgasının da ok ve yaydan müteşekkil olamayacağını akla getirmemelidir. Aksine *Mucemü'l-Udeba*'daki bilgiler de dikkate alınır, Üregir boyunun damgasından biraz daha farklı olarak, birkaç okun bir yayı dikey halde kesmiş bir şekilde Kınık boyunun damgasını oluşturmuş olabileceği ihtimalini ortaya çıkarır ki, böyle bir ihtimalin kabulü de yine ok ile yayı Kınık boyunun damgası ve Selçuklu tuğrâsının şekli olarak kabul eden ilim adamlarını haklı çıkarır. Ancak verdiğimiz bu bilgileri kanıtlayan herhangi bir kesin delil de yoktur.

b. İlk Selçuklu tuğrâsı, Ravendî'nin göstermiş olduğu çomak şeklinde değil, kavisli (*yay* şeklinde) bir şekilden ibarettir veya daha yüksek bir ihtimalle ok ve yaydan müteşekkindir. Zira ilk Selçuklu tuğrâsının şeklini ok ve yaydan ibaret gösteren yukarıda sıraladığımız kaynaklara ilave olarak birkaç delil daha mevcuttur. Bu delillerden birisi Türklerce ok ve yayın bir hâkimiyet simgesi olarak algılanmış olması ve yine ok ile yay farklı anlamlar yüklenmiş olmasıdır.⁴⁶ Bu cümleden olarak, Oğuz Destan'ına ok ve yayın konu olup hukukî bir anlamda kullanılmış olması;⁴⁷ okun boy anlamında kullanılmış olması (On-oklar, Üç-oklar gibi);⁴⁸ Arslan Yabgu ile Sultan Mahmud arasında geçen bir konuşmada, Yabgu'nun ok ve yayı ön plana çıkartarak bir hâkimiyet sembolü olarak göstermiş olması;⁴⁹ Tuğrul

⁴⁵Yazıcızâde Ali, *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*, 27.

⁴⁶Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bakınız: Osman Turan, "Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması", *Bellekten*, IX/35, (Temmuz 1945), Ankara 1945, 306-318.

⁴⁷*Oğuz Destanı (Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili)*, (Trcüme, tahlil ve notlar: A. Z. V. Togan), İstanbul 1972 48-49.

⁴⁸Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) –Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları-*, (İlavelerle 3. Baskı), Ana Yay., İstanbul 1980, 1, 205; Turan, "Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması", 306-310.

⁴⁹Zahîreddîn Nişâbüri, *Selçûknâme*, (Tsh=Tashih ve Nşr. Mirzâ İsmail 'Afşâr-Muhammed Ramazânî), İntişârat-ı Esâtîr, Tahran 1390 Hş., 12; Ravendî, *Rahat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr I-II*, (Trk. Trc. Ahmed Ateş), (2. Baskı), TTK, Ankara 1999, 1, 88; Reşideddin Fazlullah, İbn-i İmâdüddeve Ebû'l-Fazl b. Ebû'l-Hayr Hemedânî, *Camiü't-Tevarîh (Selçuklu Devleti)*, (Çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), Selenge Yay., İstanbul 2010, 75-77; Ahmed b. Lütfullah, *Camiü'd-Düvel –Selçuklular Tarihi: I (Horasan, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, (Nşr. Ali Öngül), Akademi Kitabevi, İzmir 2000, 1, 5-6. Burada Sultan Mahmud, yardıma ihtiyaç duyulduğunda Arslan Yabgu'nun kendisine nasıl yardım edeceğini sorar. Arslan Yabgu ise verdiği cevaplarında ok ve yay'ı bir sembol, bir alâmet anlamında kullanmak suretiyle Sultan Mahmud'un sorularına cevap verir. Selçuklu dönemiyle alakalı hemen her kaynakta geçen bu olayda,

Bey'in Bizans ile yapılan bir anlaşmada İstanbul'daki bir caminin minberine kendi alâmeti olan ok ve yay şeklinin nakşedilmesini şart koşmuş olması;⁵⁰ Sultan Melikşah'ın oku kendine ait bir alâmet, nişan olarak göstermiş olması⁵¹ gibi örnekler sıralanabilir. Bir başka delil ise Selçuklu paralarında sultanlara ait bir alâmet olarak ok ve yaydan ibaret bir şeklin yer almış olmasıdır⁵² ki bunun tuğrâ olduğunu birçok ilim adamı kabul etmiştir.⁵³

c. Tuğrâ kavramının menşei ve anlamı konusunu ele alınırken, bazı müelliflerin tuğrânın şeklini tuğrî adındaki efsanevi bir kuşa isnat ettiklerine değinilmiştir. Kaynaklar ışığında görülüyor ki böyle bir tezi kanıtlayacak bir delil de bulunmamaktadır. Yine aynı yerde Deny'nin tuğrâ ıstılahının tuğ kavramına '-ra(ğ)' eki eklenerek oluştuğu yönündeki bir görüşüne de değinilmiştir. Ancak ilk tuğrâ şeklinin tuğ ile bir ilgisi tespit edilemediğinden bu görüşün de kanıtlanabilir bir yönü olmadığı ortadadır.

Yukarıda vermiş olduğumuz bilgiler ışığında biz de ilk Selçuklu tuğrâsının şekil olarak ok ve yaydan oluştuğunu kabul etmiş bulunuyoruz. Ancak, bizce Selçuklu tuğrâsı şeklini Kınık boyunun damgasından almamıştır ve tuğrâ ile damga aynı şeyi ifade eden ıstılahlar değildirler. Zira Oğuz boylarının kendilerine has nişanları, işaretleri için hâlihazırda kullandıkları damga terimi varken, aynı zamanda Kaşgarlı'nın yine Oğuz lehçesine ait olarak gösterdiği tuğrâ ıstılahı neden kullanılmıştır? Şeklinde bir sorunun cevaplanması bu konuya açıklık getirecektir. Yüksek ihtimalle, boyların her birine ait olup damga terimiyle karşılanan semboller haricinde, tüm boyları temsil eden Oğuz Hakan'ının da kullanmış olduğu, boylarca ortak bir hâkimiyet alâmeti olarak kabul edilen, ok ile yaydan müteşekkil, tuğrâ terimiyle ifade edilen bir alamet mevcuttu ki, Selçuklu hanedanı mensupları, hâkimiyeti ele geçirip kendilerine ait bir devlet kurduktan sonra bu alameti kendileri kullanmıştır. Selçuklular, İslâmiyet'i kabul etmemiş olan Oğuzlar ile de savaşmış ve neticede onlara karşı üstün bir hale gelmişlerdir. Sonuçta üstünlüğü ele geçirmiş olup kendilerini muhtemelen Türk boylarının

Arslan Yabgu'nun Sultan Mahmud'a yardım için vaat ettiği asker sayısı farklı gösterilmiş olsa da olay aynıdır.

⁵⁰İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 228. Buradaki söz konusu cami, Emevîler döneminde Maslama b. Abd'ul-Melik tarafından İstanbul'da inşâ ettirilmiştir. Tuğrul Bey'in Bizans ile yaptığı anlaşma şartlarından birisi de bu caminin onarılması ve minberine kendi alâmetleri olan ok ve yay'ın resmedilmesi olmuştur.

⁵¹Ahmed b. Mahmud, Bursalı el-Mevlâ Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, (Nşr. Erdoğan Merçil), (1. Basım), Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2011, 148.

⁵²George C. Miles, "The Numismatic History of Rayy", *Numismatic Studies: 2*, The American Numismatic Society, Newyo

rk 1938, 195-217, 196-207; Coşkun Alptekin, *Selçuklu Paraları*, (SAD=Selçuklu Araştırmaları Dergisi'nden ayrı basım), Güven Matbaası, Ankara 1971, 435-591, 443 vd. işaret edilen sayfalardaki Büyük Selçuklu ve Irak Selçuklu sultanlarının paraları üzerindeki ok ve yay şekillerine bakınız.

⁵³Alptekin, "Büyük Selçuklular", 189; Erdoğan Merçil, "Selçuklular (Selçuklularda Devlet Teşkilâtı)", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 389-392, 390; Sencer Divitçioğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya -Boy, Konat ve Devlet*, (2. Baskı), Yapı Kredi Yay., İstanbul 2000, 71; Derman, "Tuğrâ", 336; Turan, "Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması", 315.

tek hâkimi olarak telakki eden Selçuklular'ın söz konusu ortak hâkimiyet simgesi olan ok ve yaydan müteşekkil tuğrâyı kullanmış olmaları da son derece mantıklıdır. Müstakil bir devlet kurmuş olan Hazar Türkleri'nin de ok ve yay'dan oluştuğu belirtilen bir tuğrâyı kullanmış oldukları kaydedilmiştir⁵⁴ ki, bizce bu da damgalardan ayrı olarak, o dönemde Türklerce hâkimiyet alameti olarak kullanılan ok ve yaydan ibaret özgün bir şeklin var olduğuna işaret eder. Dikkat edilmesi gereken bir diğer hususta Kayı boyuna mensup Osmanlılar'ın tuğrâlarının, Kayı boyu damgasını temsil etmediğidir.⁵⁵ Osmanlı tuğrâlarının şekil olarak damgalarından farklı olması, damganın yine tuğrâ istilahı ve dolayısıyla tuğrâ şekli ile aynı olmayabileceğinin bir göstergesidir.

İzahı verilmiş olan tuğrâ şeklinin Büyük Selçuklular yanında diğer Selçuklu şubelerinde de kullanılmış olduğu söylenebilir. Zira Irak Selçuklu sultanlarına ait paralarda da ok ve yay şekli görülmektedir.⁵⁶ Kirman Selçuklularındaki tuğrâ şeklinin ok ve yaydan ibaret olduğunu ise yukarıda işaret ettiğimiz gibi Kirmânî açıkça vermiştir. Hatta Kirmânî'nin verdiği bilgiler dikkatlice incelenirse, O, söz konusu tuğrâ şeklinin sadece Kirman Selçukluları için değil, umumiyetle Selçuklularca kabul edilmiş bir gelenek olduğunu bildirmiştir. Anadolu Selçukluları dönemindeki tuğrâ şeklinin yay (kemançe) şeklinde olduğunu da İbn Bibi ima etmiştir.⁵⁷ Bununla birlikte, daha sonraları tuğrâ şeklinde büyük değişimler olduğu görülmektedir. Mesela Memlûkler döneminde, Selçuklular dönemi tuğrâlarındaki dikme şekilleri olarak görülen okların yerini *elif* (ل) şeklindeki dikmeler almıştır.⁵⁸ Osmanlılar döneminde ise bu dikmelerin tuğrâları andıran bir görünüm kazandığı görülmektedir.⁵⁹ Ayrıca Selçuklular dönemindeki yay şekli Memlûkler'e ait tuğrâ şeklinde görülmez.⁶⁰ Aslında Osmanlılar dönemindeki tuğrâların bir bölümünü oluşturan *beyzelerin* ilk şekilleri yaya

⁵⁴Divitçioğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya – Boy, Konat ve Devlet*, 71.

⁵⁵Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat it-Türk*, (Trc. Atalay), I, 56 ve Yazıcızâde Ali, *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*, 24'te gösterilen Kayı boyu damgası ile Uzunçarşılı'nın "Tuğrâ ve Pençeler" adlı makalesindeki Osmanlı tuğrâlarını karşılaştırınız. Görülecektir ki Kayı boyuna ait damga şekli ile Osmanlı tuğrâları arasında şekilsel herhangi bir benzerlik bulunmamaktadır.

⁵⁶Alptekin, *Selçuklu Paraları*, 482, 485-487, 490, 493-494, 562-563.

⁵⁷Uzunçarşılı, *Medhal*, 97 (Naklen İbni Bîbî). Uzunçarşılı'nın nakletmiş olduğu bilgiye göre İbni Bîbî Ay'ın hilâl şeklinin "kemançe-yi tuğrâ-yı saltanat" gibi ufuktan görüldüğünden bahsetmiştir. Yani bu Büyük Selçuklular'da görülen tuğrâ şeklidir aynı zamanda. Diğer taraftan Turan, *ok* ve yay'dan müteşekkil bir tuğrâya, Anadolu Selçuklularında rastlanmadığını ifade etmiştir [Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, (2. Baskı), Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969, 66-67]. Bu durum Büyük Selçuklular ve diğer Selçuklu şubeleri için de geçerlidir. Yani Üzerinde *ok* ve yaydan müteşekkil bir tuğrâlı orijinal belge zamanımıza kadar ulaşmamıştır. Ancak en temel kaynaklardan maddeler halinde zikretmiş olduğumuz bilgiler ile İbni Bîbî tarafından verilen teşbih birbirini tamamlamaktadır.

⁵⁸Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, XIII, 164-166.

⁵⁹Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, 71. Ayrıca Uzunçarşılı'nın "Tuğrâ ve Pençeler" adlı makalesinin sonuna eklenmiş Osmanlı sultanlarına ait tuğrâ şekillerine bakınız.

⁶⁰Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, XIII, 165-166. Burada verilen tuğrâ şekillerine bakınız.

benzeyen *nun* (ن) şekillerinden meydana gelmişse de yine de bu şeklin Selçuklular döneminde tuğrâya şeklini vermiş olan yaydan kaynaklandığını söylemek de zordur ki, zaten bu şeklin *bin ve han* sözcükleri sonundaki *nun* harflerinden kaynaklandığı bildirilmiştir.⁶¹ Kısacası Memlûkler ve Osmanlılar dönemindeki tuğrâ şekilleri Selçuklularınkinden oldukça farklıdır.

Belgeler Üzerindeki Yeri ve Uygulanışı

Tuğrâ, Büyük Selçuklular devrinde paralar ve ferman, berat gibi resmî evraklar üzerinde kullanılmıştır. Bu kavramının içeriği üzerinde durduğumuz kısımda İbn Hallikan ve Kalkaşendî'den aktardığımız bilgilerle, sultanlara ait isim ve elkabdan müteşekkil tuğrâ ile tevkînin belgenin başındaki besmelenin üst kısmında olduğuna değinmiştik. Bu görüş birçok bilim adamı tarafından da kabul edilmiştir.⁶² Besmeleye değinmeksizin, tuğrânın belgelerin üst tarafında, ana metnin üst kısmında bulunduğunu İbnü'l-Kalânîsî'den verilen bir bilgi de doğrulamaktadır. Bu bilgiye göre, Sultan Muhammed Tapar İsfahan'a yakın Şahdiz (Dizkûh) kalesini Batınîlerin elinden almış ve bu başarısından dolayı, camilerin minberlerinde okunması için kâtibi Ebû Nasr b. Ömer'e bir fetihnâme yazdırmıştır. Mezkûr kâtibin yazdığı bu fetihnâmenin başında ise, asıl metinden ve metnin başlığından önce tuğrâ yer almıştır.⁶³ Ancak sorun şudur ki belgeler üzerindeki tuğrânın, tevkînün üst tarafında mı yoksa alt tarafında mı bulunduğu kesin olarak tespit edilememektedir. İbnü'l-Adîm'in vermiş olduğu bir bilgiye göre Sultan Muhammed Tapar'ın tuğrâsî Hüseyin b. Ali, sultanın tuğrâsını tevkînün üst tarafına çekmiştir.⁶⁴ Ancak Bûndarî'nin verdiği bir bilgide de aksi bir durum söz konusudur. Sultan Sencer'in tevkîsî tuğrâ kavsini (yayının) üzerinde yer almıştır.⁶⁵ Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere isim, elkab ve kendine has bir şekilden oluşan tuğrâ, birer dua cümlesinden oluşan tevkîlerin bazen üstünde bazen de altında yer almıştır. Yani kesin bir tespit söz konusu değildir.

Selçuklu tuğrâları vesikalar üzerine muhtemelen iki şekilde yerleştirilmiştir. Birincisi elle yazılarak yerleştirildiği yönündedir. Zira yukarıda *Zubdet'un-Nusra*'dan aktarmış olduğumuz bir bilgide, tuğrâinin (tuğrâ yazan veya çekenin) işinin kavis şeklindeki tuğrâyı çizmekten oluştuğu zikredilmişti. Ancak muhtemelen bu bilgi biraz eksiktir. Çünkü tuğrâ

⁶¹Uzunçarşılı, "Tuğrâ ve Pençeler", 107-108; Sıddık Çalık, "Selçuklu ve Beyliklerde Tuğrâ", *Selçuklu ve Beyliklerde Vakfiye Tuğrâları*, (Haz. S. Çalık, M. N. Şahin, İ. Keten), Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2005, 27-34, 32.

⁶²Dehhoda, *Lugatnâme*, IX, 13641; Muin, *Ferheng-i Farsî*, II, 2227; Alptekin, "Büyük Selçuklular", 189; Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 615.

⁶³"İbnü'l-Kalânîsî'nin Zeylû Tarih-i Dimaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler (H. 436-500=1044-1106/7)", (Nşr. Ali Sevim), *Belgeler*, XXIX/33, TTK, Ankara 2008, 1-41, 36.

⁶⁴"İbnü'l-Adîm'in Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler", (Nşr ve Çev. Ali Sevim), *Belgeler*, XXI/25, TTK, Ankara 2001. 1-84, 18.

⁶⁵Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 85.

üzerinde sultan elkap ve ismi de yer almıştır ve muhtemelen tuğrâ bu isim ve elkabı da yazmaktan mesul olmuştur. Vesikalara tuğrâ yerleştirmenin ikinci yolu ise, söz konusu isim ve elkabın hatta muhtemelen tevkînin de üzerine kazanmış olduğu bir mühür yoluyla mühürlenmesi şeklinde olmuştur. Ebu'l-Ferec'de geçen bir bilgiden Tuğrul Bey döneminde böyle bir mührün kullanılmış olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Söz konusu bilgiye göre, Tuğrul Bey mührünün üzerine bir yay resmi ve halife tarafından kendisine verilen '*rûkn'üd-dîn, meşru hükümdar*' gibi unvanlarını ismiyle beraber kazdırmış ve buna da tuğrâ denilmiştir.⁶⁶ *Zubdetu'n-Nusra*'da geçen bir bilgiye göre de bir keresinde Vezîr Ebu'l-Kasım Dergezinî, Sultan Sencer'i temsilen Irak'ta kalmış ve Sultan ise Horasan'a dönmüştür. Bu durumu göz önünde bulunduran Vezîr, ihtiyaç halinde kullanılmak üzere Sultandan, üzerinde tuğrâ ve tevkîsi (imzası) bulunan mührünün basılmış olduğu birkaç beyaz tomar istemiştir.⁶⁷ Diğer taraftan tuğrâların paralar üzerine de nakşedildiğini belirtmiştik ki, bu denli yaygın kullanılan bir alâmetin sürekli tek tek yazıldığı veya nakşedildiği mantıklı gözükmemektedir. Herhangi bir madde üzerinde nakşedilmiş ve bir nevi mühür haline getirilmiş bir halde kullanıldığı daha mantıklıdır. Ayrıca Harezmsah Sultanı Muhammed'in tevkîsinin bir madde üzerine hâkkettirilmiş⁶⁸ ve Anadolu Selçuklu Sultanlarından III. Gıyasüddin'nin tevkîsinin bir ağaç kalıba kakılmış olarak kullanılmış⁶⁹ olması da bu görüşü desteklemektedir.

Sonuç

Tuğrâ terimi, sadece Selçuklular tarafından değil aynı zamanda daha önceki Türk devletleri veya boyları tarafından da aslına uygun olarak tuğrâğ veya tuğrak gibi şekillerde kullanılmıştır. Bilinen en eski Türkçe lügatte, yani *Dîvânü Lûgat it-Türk*'te de tesadüf ettiğimiz bu kavram; birincisi hakanın mührü, imzası veya buyrultusu, ikincisi ise hakan tarafından herhangi bir devlet görevlisine sonradan geri alınmak üzere bir törenle verilen atı ifade etmek üzere kullanılmıştır. Menşeinin Türkçe olduğu açıkça anlaşılan tuğrâ terimi sonradan Arap ve Fars dillerine geçmiş, hatta bu dillerde, hükümdarların tuğrâsını belgeler üzerine çeken kimseleri ifade etmek üzere tuğrânevîs, tuğrâî ve tuğrâkeş gibi yeni terimler ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte Selçuklular dönemine gelindiğinde sondaki 'ğ' harfinin düşmesi sonucu tuğrâ şeklinde kullanılan ve devletin dış ilişkilerini düzenleyen Dîvân-ı Tuğrâ'ya da

⁶⁶Ebu'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, 305.

⁶⁷Bundarî, *Zubdat al- Nusra va Nuhat al-Usra (Târîh-i Silsile-i Selçûki)*, (Frs=Farsça. Nşr. Muhammed Hüseyin Celilî), Tahran 1978, 197-198. Bu eserin Burslan tarafından Türkçe'ye çevrilmiş halinde mühür kelimesi geçmemektedir. Ancak eserin burada işaret ettiğimiz Farsça neşrinde mühür kelimesi kullanılmıştır.

⁶⁸İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi (485- 618/ 1092- 1221)*, (4. Baskı), TTK, Ankara 2000, 211.

⁶⁹İbn Bîbî, Nâsıreddîn Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'ferî er-Rugadî, *Selçuknâme*, (Trc. M. Halil Yinanç), (Haz. Refet Yinanç-Ömer Özkan), Kitabevi Yay., İstanbul 2007, 227.

ismini veren mezkûr kavramın manasında bir genişleme olduğu görülmektedir. Zira bu kavram, söz konusu dönemde imza, mühür, ferman, menşur ve başlangıçta herhangi bir durum hakkında verilen kararı belirten kısa açıklama cümleleri veya bir dua cümlesini karşılayan ve sonradan yine ferman, menşur gibi manaları da bünyesine alan tevkî anlamında da kullanılmıştır.

Selçuklu dönemi tuğrâsının, başlangıçta sadece ok ile yaydan ibaret olan bir şekli karşıladığı ve hükümdarların alametleri olarak belgeler, paralar hatta binalar üzerinde kullanıldığı anlaşılmıştır. Ancak Selçuklular tarafından İslâm dünyasına dâhil edilen ve sonraki Türk-İslâm devletlerince (Memlûkler ve Osmanlılar gibi) de kullanılan tuğrânın sonradan içerik ve şekil bakımından bazı değişimler geçirdiğine şahit olunmaktadır. Nitekim Selçuklular döneminden başlamak üzere bu şekil içerisine aslen bir yazıdan oluşan tevkîler de dâhil olmuş, Memlûkler ve Osmanlılar döneminde ise şekil içerisindeki dikmeleri oluşturan oklar, elif harfi ve tuğları andıran bir görünüm kazanmıştır. Selçuklu dönemi tuğrâsı hususunda belirtilmesi gereken bir başka nokta da, başlangıçta tek tek yazılmak ve çizilmek suretiyle belgeler veya paralar üzerine geçirildikleri; ancak sonradan herhangi bir madde üzerinde hâkkettirilmek suretiyle bir mühür gibi söz konusu belgeler ve paralar üzerine işlendikleridir.

KAYNAKÇA

Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel –Selçuklular Tarihi: I (Horasan, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, (Nşr. Ali Öngül), Akademi Kitabevi, İzmir 2000.

Ahmed b. Mahmud, Bursalı el-Mevlâ Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, (Nşr. Erdoğan Merçil), (1. Basım), Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2011.

Alptekin, Coşkun, “Büyük Selçuklular”, *DGBİT*, İstanbul 1992, VII, 95-213.

Alptekin, Coşkun, *Selçuklu Paraları*, (SAD’dan ayrı basım), Güven Matbaası, Ankara 1971, 435-591.

Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük I-III*, (2. Baskı), Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2006.

Barthold, V. V., *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (Trc. R. Hulusi Özdem), (2. Baskı), TTK, Ankara 2013.

Bundarî, *Zubdetun-Nusra ve Nuhbatül-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, (Trk. Çev. Kıvameddin Burslan), (2. Baskı), TTK, Ankara 1999.

Bundarî, *Zubdat al-Nusra va Nuhbat al-Usra (Târîh-i Silsile-i Selçûkî)*, (Frs. Nşr. Muhammed Hüseyin Celilî), Tahran 1978.

Çağbayır, Yaşar, *Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı: Ötüken Türkçe Sözlük I-V*, Ötüken Yay., İstanbul 2007.

Çalık, Sıddık, “Selçuklu ve Beyliklerde Tuğrâ”, *Selçuklu ve Beyliklerde Vakfiye Tuğrâları*, (Haz. S. Çalık, M. N. Şahin, İ. Keten), Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2005, 27-34.

Çetin, Altan, “Bir Memlûk Kaynağında Yer Alan Oğuz/Türkmen Boyları ve Damgalarına Dair Bir Değerlendirme”, *Belleten*, LXXII/264, Ankara 2008, 483-489.

Çoruhlu, Tülin, “Tuğ”, *DİA*, XLI, İstanbul, 330-332.

Dehhoda, Muhammed Aliekber, *Lugatnâme*, İntişârât ve Çap-ı Danişgâh-ı Tahran, Tahran 1373 Hş.

Deny, J., “Tuğra”, *İA*, MEB, İstanbul 1988, XII/2, 5-12.

Derman, M. Uğur, “Tuğra”, *DİA*, İstanbul 2012, XLI, 336-339.

Devellioğlu, Ferid, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (26. Baskı), Aydın Kitabevi, Ankara 2010.

Divitçioğlu, Sencer, *Oğuz'dan Selçuklu'ya –Boy, Konat ve Devlet*, (2. Baskı), YKY Yay., İstanbul 2000.

Ebu İsmail Müeyyidüddin Hüseyin b. Ali, *Lâmiyet Al- Acem*, (Trc. İsmail Erzen), MEB, Ankara Trhz.

Ebu'l-Ferec, İbn el-İbrî Bar Hebraeus Grigorius, *Abû'l-Farac Tarihi I- II*, (Trk. Çev. Ö. Rıza Doğrul), TTK, Ankara 1945 (I. Cilt)- 1950 (II. Cilt).

Gökalp, Ziya, *Türk Medeniyet Tarihi I-II*, (Haz. F. Şahoğlu), Türk Kültür Yayını, İstanbul 1974.

Hasan Enverî, *Istilahat-ı Dîvânî Dovre-i Gaznevî ve Selcûkî*, Kitaphâne-i Tahûrî, Tahran 1355 Hş.

İbn Bîbî, Nâsireddîn Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'ferî er-Rugadî, *Selçuknâme*, (Trc. Mükrimin Halil Yinanç), (Haz. Refet Yinanç-Ömer Özkan), Kitabevi Yay., İstanbul 2007.

İbn Hallikân, Ahmed b. Şemseddîn Ebu'l-Abbas, *Vefeyatü'l-Ayân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân I-VIII*, (Tah. ve nşr. İhsan Abbas), Beyrut Trhz.

İbni Mühennâ Lûgati (İstanbul Nüshasının Türkçe Bölüğünün Endeksi), (Haz. Aptullah Battal), (2. Baskı), TTK, Ankara 1988.

İbnü'l-Adîm, Kemâleddîn İbn Ebû'l-Kâsım Ömer b. Ahmed, *Bugyetü't-Taleb fî Târîh-i Haleb (Biyografilerle Selçuklular Tarihi-Seçmeler)*, (Çev. ve notlar: Ali Sevim), (2. Baskı), TTK, Ankara 1989.

“İbnü'l-Adîm'in Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler”, (Nşr ve Çev. Ali Sevim), *Belgeler*, XXI/25, TTK, Ankara 2001. 1-84.

“İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H. 430-485=1038-1092)”, (Çev. Ali Sevim), *Belgeler*, XXVI/30, (2005), TTK, Ankara 2005, 1-84.

İbnü'l-Esîr, İzzeddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî, *el-Kâmil fî't-Târîh (el-Kâmil Fî't-Târîh Tercümesi) I-X*, (Trc. Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy ve diğerleri), Hikmet Neşriyat, İstanbul 2008.

“İbnü'l-Kalânîsî'nin Zeylû Tarih-i Dîmaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler: I (H. 436- 500= 1044-1106/7)”, (Nşr. Ali Sevim), *Belgeler*, XXIX/33, TTK, Ankara 2008, 1- 41.

Kafesoğlu, İbrahim, *Harezmsahlâr Devleti Tarihi (485- 618/ 1092- 1221)*,(4. Baskı), TTK, Ankara 2000.

Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el- Kalkaşendî, *Subhu'l-A'shâ fi Sinâ'âtî'l-İnşâ I-XIV*, el-Müessesetü'l-Mısıryye el-Ammahli'l-Telif ve't-Tercemeve't-Tiba ve'n-Neşr, Kahire Trhz.

Kaşgarlı Mahmud, *DivanüLûgat it-Türk (DivanüLûgat it-Türk Tercemesi I-III)*, (Trc. Besim Atalay), (3. Baskı), TDK, Ankara 1992.

Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâtî't- Türk*, (Çeviri, Uyarlama ve Düzenleme: S. Erdi, S. T. Yurtsever), İstanbul 2005.

Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lûgat- it-Türk (Türk Dili Dîvânı)*, (Düzenleme, Uyarlama ve Çeviri: F. Bozkurt), Eğitim Yayınevi, Konya 2012.

Kirmânî, Efdalü'd-Dîn Ebû'l-Hamîd Ahmed, *Bedayü'l-Ezmân fî Vekâi Kirmân*, (Nşr. Mehâdî Beyânî), Çaphâne-i Danişgâh, Tahran 1326.

Köprülü, M. Fuad, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, (Yayına Haz. Orhan Köprülü), (2. Baskı), Akçağ Yay., Ankara 2004.

Köprülü, M. F., “Ortazaman Türk Devletlerinde Hukukî Sembollerdeki Motifler”, *THİTM*, II, İstanbul 1939, 33-52.

Köymen, M. Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III –Alp Arslan ve Zamanı-*, (5. Baskı), TTK, Ankara 2011.

Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili –Diplomatik-*, Kubbe Altı Neşriyat, İstanbul 1994.

Makrîzî, Takıyüd-DînEbu'l-Abbas Ahmed el- Makrîzî, *el-Mevâizve'l-İ'tibârbi-Zikr el-Hitave'l-Âsâr (el-Hitatu'l-Makrîzîyye) I-IV*, Darû Sâdır, Beyrut 1990.

Merçil, Erdoğan, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, TTK, Ankara 2007.

Merçil, Erdoğan, “Selçuklular (Selçuklularda Devlet Teşkilâtı)”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 389-392.

Merçil, Erdoğan, “Kirman Selçukluları”, *DGBİT*, İstanbul 1992, VII, 231-289.

Miles, George C., "The Numismatic History of Rayy", *Numismatic Studies: 2*, The American Numismatic Society, Newyork 1938, 195-217.

Muallim Nâcî, *Lûgat-i Nâcî*, (Haz. Ahmet Kartal), TDK Yay., Ankara 2009.

Muin, Muhammed, *Ferheng-i Farsî I-V*, İntişârât-ı Emîr Kebir, Tahran 1353 Hş.

Oğuz Destanı (Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili), (Trcüme, tahlil ve notlar: A. Z. V. Togan), İstanbul 1972.

Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş I-IX*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1978.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I-III*, (4. Baskı), MEB, İstanbul 1993.

Ravendî, Ebû Bekr Necmeddîn Muhammed b. Ali b. Süleyman b. Muhammed b. Ahmed b. el-Hüseyin b. Himmet, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Surûr*, (Haz. Muhammed İkbâl-Muhsin Muhammedî Feşârkî), İntişarat-ı 'İlmî, Tahran 1363 Hş.

Ravendî, *Rahat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr I-II*, (Trk. Trc. Ahmed Ateş), (2. Baskı), TTK, Ankara 1999.

Reşideddin Fazlullah, İbn-i İmâdüddeve Ebû'l-Fazl b. Ebû'l-Hayr Hemedânî, *Camiü't-Tevarih, (Selçuklu Devleti)*, (Çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), Selenge Yay., İstanbul 2010.

Sevim, Ali - Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilât ve Kültür)*, (2. baskı), TTK, Ankara 2014.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Muzaffer Yusûf b. Kızıoğlu, *Mir'atü'z-Zamân fi Târîhü'l-Âyân - Mir'atü'z-Zamân fi Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular-*, (Seçme, Trc. ve değerlendirme: Ali Sevim), TTK, Ankara 2011.

Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler) -Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları-*, (İlavelerle 3. Baskı), Ana Yay., İstanbul 1980.

Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, (Haz. Paşa Yavuzarslan), TDK Yay., Ankara 2010.

Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2010.

Taneri, Adın, "Çetr", *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 293-294.

Tezcan, Mehmet, *Eski Türklerde Damga*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), At. ÜSBE, Erzurum 1990.

Tokan, Özgür, *Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları Zamanında Dîvân-ı Âlâ*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), At. ÜSBE, Erzurum 2015.

Turan, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar -Metin, Tercüme ve Araştırmalar-*, TTK, Ankara 1958.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, (2. Baskı), Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969.

Turan, Osman, “Eski Türklere Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması”, *Bellekten*, IX/35, (Temmuz 1945), Ankara 1945, 306-318.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, (4. Baskı), TTK, 1988.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Tuğra ve Pençeler İle Ferman ve Buyruklara Dair”, *Bellekten*, V/17-18, (Nisan 1941), TTK, Ankara 1995, 101-157.

Yazıcızâde Ali, *Tevârîh-i Âl-i Selçuk (Oğuznâme-Selçuklu Târîhi)*, (Nşr. Abdullah Bakır), Çamlıca Basın Yayın, İstanbul 2009.

Zahîreddîn Nişâbûrî, *Selçûknâme*, (Tsh ve Nşr. Mirzâ İsmail ‘Afşâr-Muhammed Ramazânî), İntişârat-ı Esâtîr, Tahran 1390.